Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 04.11.2019
Kabul Tarihi: 31.12.2019
Online Yayın: 29.02.2020

Article Type: Research article
Submitted: 04.11.2019
Accepted: 31.12.2019
Published Online: 29.02.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Akdemir, Y. (2020). Tarihi Türk Lehçelerinde “Çın” Sözcüğü ve Türevleri. *Journal of History School*, 44,551-569.

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE “ÇIN” SÖZCÜĞÜ VE TÜREVLERİ

Yılmaz AKDEMİR¹

Öz

Bu çalışma, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *çın* sözcüğü ve türevlerine dayalıdır. Tarihi metinler yoluyla tespit edilen örneklerin ele alındığı bu çalışmada, *çın* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi döneminde iki dilli rahipler tarafından Çince'den Türk diline aktarıldığı ve devamında ikileme olarak dile yerleştiği görülmektedir. İslami ve Budist metinlerinde olduğu gibi aynı kullanım sıklığı içerisinde olan bu terim, tarihsel süreç içerisinde yaşanan değişimler ve Türk dilinin sahip olduğu türetme gücüyle isim ve fiil olarak çeşitli tanıklarla kullanılmıştır. Türkçenin dinî terminolojisi ile ilgili terim yapma yöntemlerinden biri olarak gördüğümüz ikilemeler yoluyla sahip olunan Budizm ve İslamiyete ait kavramların “yabancı unsur +Türkçe unsurlar” şeklinde Türkçeleştirilme çabası, dinî terimler noktasında bir dil politikasının olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda var olan dil politikası temelinde sözcüğün ifade ettiği değer, belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Türk Lehçeleri, Budizm, İslamiyet, çın.

“Çın” Word and Derivatives in Historical Turkic Languages

Abstract

This study is based on the word *çın* and its derivatives which are witnessed in Old Uighur Turkish texts. In this study, the examples identified through historical texts were discussed and it was seen that the word *çın* was transferred from Chinese to Turkish by bilingual monks during the Old Uighur Turkish period and later settled as a hendiadyoin.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yilmazakdemir@siirt.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9573-4140.

This term, which has the same frequency of usage in Islamic texts as in Buddhist texts, has been used with various witnesses as name and verb with the changes in the historical process and the derivation power of Turkic language. An attempt to translate the concepts of Buddhism and Islam into “foreign element + Turkish elements” through the hendiadyoins which we see as one of the methods of making terminology related to the religious terminology of Turkish, shows that there is a language policy in terms of religious terms. In this respect, the value expressed by the word is tried to be determined on the basis of the existing language policy.

Keywords: Historical Turkic Languages, Buddhism, Islam, Çın.

GİRİŞ

Tarihî metinler yoluyla Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Batı Türkçesine ait metinlerin ele alındığı bu çalışmada, *çın* sözcüğünün iki dilli rahipler tarafından Çince'den Türk diline aktarıldığı ve devamında ikileme olarak dile yerleştiği görülmektedir.

Tarihî metinler yoluyla tanıkladığımız *çın* sözcüğü, Eski Türkçe dönemini kapsayan Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinin ilk dönemlerinde ikileme şeklinde görülerek Budist ve İslamî Türkçe metinlerde dinsel kavramları anlatmada kullanıldığı görülmektedir.

Sözcük, ilk dönem metinlerinde yüklenen misyon gereği, önce dile tanıtılarak devamında ikilemeler yoluyla Türkçeleştirilmiştir. Yabancı sözcüklerin Türk diline tanıtılmaları, aynı şekilde tarihî metinler ışığında ikilemeler yoluyla görülmektedir. Bu da ele aldığımız kelimeyi ikilemeler boyutunda değerlendirmemize neden olmuştur. İkilemeler yoluyla Türkçeye yerleşen dinî kavramların yüzde yüz Türkçe olduğu izlenimi kazanmaları da çalışmada, müstakil olarak kullanımlarına bağlanmıştır.

İslamî metinlerde, Budist metinlerde olduğu gibi aynı kullanım sıklığı içerisinde olan bu terim, tarihsel süreç içerisinde yaşanan değişimler ve Türk dilinin sahip olduğu türetme gücüyle isim ve fiil olarak türevsel çeşitliliğe sahip olmuştur.

Türkçenin dinî terminolojisi ile ilişkili olan terim yapma yöntemlerinden biri olarak gördüğümüz ikilemeler yoluyla sahip olunan Budizm ve İslamiyete ait kavramların yabancı unsur+Türkçe unsurlar formülünde Türklere ve Türk diline tanıtılıp dile yerleştirilme çabası, dinî terimler noktasında konuyla ilgilenenlerin bir dil politikası ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu çalışma ile ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *çın* sözcüğü ve türevlerine üzerinde durulacak ve bu doğrultuda, var olan dil politikasının öznelere hakkında

değerlendirmelerde bulunularak ortaya konan bilincin dinî ve dilsel yönü açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Tarihî Türk Lehçelerinde “çın” Sözcüğü ve Türevleri

Bu bölümde, ilk kez, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “gerçek, doğru, hakikat” anlamları ile görülen *çın* sözcüğünün Tarihî Türk lehçeleri olarak bilinen Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesindeki türevlerine ve geçtikleri metinlere değinilmiştir. Ayrıca, bu bölümde kelimenin Türk dili sahasında geçirdiği anlamsal değişimler ve yüklenen misyona da yer verilerek tespit edilen 16 madde başının etimolojik yönüne değinilmiştir.

1. *çın* “gerçek, gerçeklik, doğru” (Caferoğlu, 2011: s. 1994).

S. Gerard Clauson sözcüğün “gerçek, hakikî” anlamlarına geldiğini ve kelimenin aynı anlamlı **Çin**. *chên* biçiminden Türkçeye aktarıldığını belirtmektedir. Sözcük, Mani metinleriyle beraber Budist metinlerde **Skr.** *satyanāmena* “gerçek, doğru” kelimesine karşılık gelmektedir. Sözcük, TT VIII’de ikileme olarak *çın kertü* şeklinde görülür. Sözcüğün Uygur Türkçesindeki yaygın kullanımı, İslamî Türkçe metinlerde de devam etmektedir. Clauson, kelimenin Tarihî Türk lehçelerindeki kullanımlarına da yer vererek sözcüğün Batı Türkçesinde *çın seher* şeklinde kullanıma sahip olduğunu belirtmektedir (EDPT 1972: s. 424).

Marti Resenen, *çın* sözcüğünün Türk dillerindeki kullanımlarına değinmektedir. Resenen’in verdiği tanıklar dâhilinde, sözcüğün gelişimi üzerine dikkat çekici yön, *çin* “doğru, gerçek” şeklidir. *çın* sözcüğünün Çağatay Türkçesi ile beraber ön damaksıllaşan *çin* biçimi ile yan yana kullanıldığı görülmektedir. Bu ses olayı, *çın* sözcüğü içindeki /ç/ ünsüzünün yanındaki art ünlüyü inceltmesi sonucu oluşur. Nitekim Türk dilinde /y, ş, ç/ ünsüzlerinin yanlarındaki /i/ art ünlüsünü incelttikleri bilinen bir durumdur (Türk dilinin tarihî seyri içinde bu tür örnekleri *yaşıl*>*yeşil*, *bıç*->*biç*- vb. örneklerde görmekteyiz). Ancak, Arap alfabesinde /i/ sesleri arasında ayrımların olmaması ve kulak için değil de göz için kafiye anlayışının benimsenmesi, *çin* biçimini doğurmuştur, diyebiliriz. Fars edebiyatına yönelen şairlerle temeli atılan Klasik Türk Edebiyatı anlayışı doğrultusunda, sanatsal kaygılarla *çin* biçiminin görünmesi, bu yönden dilsel bir değişimle izah edilememektedir.

Resenen, öndamaksıllaşma sonucu oluşan *çin* biçiminin Tarançi, Soyonca gibi çağdaş dillerde görüldüklerini belirttikten sonra ifadenin Orta Türkçe dönemi içinde yer alan kullanımlarına yer yermektedir (VEWT 1969: s. 112).

Eski Türkçe: çin(Orh. ç = Uyg. çin= Kar. çin)

Sözcük, Orhon Türkçesinde yer almamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan kelime ağırlıklı olarak *çin kertü* ifadesinde görülmektedir.

AY 192 (II. 3b) 20-22: begig işig bodunug karag küyü küzetü tutmakınız **çin kirtü** erür mü? (Kaya, 1994: s. 142).

KB 868: yorıglı bu yalnguk idi ökö küş/köni **çin** bütün er manga keğ küsüş (Arat, 2007: s. 104).

Orta Türkçe

KE 39v5: ‘idgähğa **çin** kün ortağa tegi turup yanıp kelseler ol aşılarını kötrüp... (Ata, 1997: s. 55).

CC: çin hân, Çin Teğri(Argunşah ve Güner, 2015: s. 683).

Sözcük, Kıpçak Türkçesinde Toparlı vd. araştırmacılarca (2007: s. 51) *çin* “tam, doğru, gerçek” olarak gösterilse de kelimenin *çin* şeklinde okunuşuna dair CC’de söz konusu değildir.

SSL: çin= sahih, sâdık, râst, toğrı, bî-şekk, bî-gümân (Durgut, 1995: s. 330).

AL: imānıanın ki küfrğa sātirirür/**çin** nükte dimekke ol kişi qadırirür (Güzeldir, 2002: s. 308).

Batı Türkçesi

SN: egerçi naqasun sözı yidi **çin**/qabul itmedi anı fağfur-ı Çin (Dilçin, 1991: s. 336)

varursa Yemen’dür turur ise Çin/yalan söz yamandur u yahşısı **çin** (Dilçin, 1991: s. 387).

Arap alfabesiyle yazılan Türkçe eserlerde *ı/i* sesleri arasında ayrımın yapılmaması, *çin~* sözcüğü gibi bazı kelimeleri ön ve art şekilleriyle okutmaktadır. Bu doğrultuda Çağatay Türkçesi ile gördüğümüz *çin* biçimi *çin* şeklinde de okunabilmektedir. Türk dilinde Çağatay Türkçesi ile başlayan Klasik Türk Edebiyatında yer alan *kulak için değil göz için kafiye* ilkesi göz önüne alındığında SN metninde görüldüğü gibi, *çin* sözcüğü *çin* şeklinde de okunabilmektedir.

2. çina- “kararlaştırmak, karar vermek” (Güzeldir, 2002: s. 308).

Sözcüğün kökeni üzerine bilgilere EDPT (1972), VEWT (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değinilmese de kelimenin isimden fiil yapan +A- ekiyle oluştuğunu görebiliriz.

Eski Türkçe:ç (Orh. ç = Uyg.ç= Kar. ç)

Orta Türkçe

AL: meşhedğa kilgendin ğaraz bu irdi kim/özümde anca kuvvet çınamadım (Güzeldir 2002:308).

Batı Türkçesi:ç

3. çınar- “tasdik etmek, doğrulamak” (Ata, 2013: s. 315).

Sözcük, *çın* isminden türeyip “bir şeyin doğruluğunu araştırmak, incelemek” anlamlarında kullanılmaktadır. Sözcük, Uygurcada TT V’de *çınğar*-olarak geçer. Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *çınğaru sakın*- “derin düşünmek”, *çınğaru kör*- “uygun görmek” ve *çınğaru bil*- “kesin bir şekilde bilmek” gibi kullanımları söz konusudur. Eylem, DLT’de *bu ışığ çınğardı* “O, bu işin aslını araştırdı” örneğiyle görülmektedir (EDPT 1972: s. 426).

M. Erdal, kelimeyi *çınar*-<*çın*+*ğar*- olarak verip eylemin DLT’de “bir şeyi temeline inene kadar araştırmak” anlamında olduğunu belirtmektedir. Sözcük, Erdal’a göre, DLT’de *ghain* ve *qāf* yazımları ile görülmektedir. İfade *çınaru* zarfı ile tanıklanmaktadır (OTWF 1991: s. 743).

Eski Türkçe:ç (Orh. ç = Uyg. çınar- = Kar. çınar-)

KT 27-5/48: anıng içinde köni yol hem nūr, *çınğarı*ğlı ol kim anıng utrusında turur... (Ata, 2013: s. 23).

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçesi:ç

4. çınaru“kesin, tam” (Caferoğlu, 2011: s. 61).

M. Erdal, kelimeyi *petrifiedconverbs* başlığı ile vermektedir. Donmuş zarf-fiil ekleri sonucu oluşan edat ve zarf görevindeki sözcüklerin yer aldığı bu bölümde, ifadenin donmuş bir zarf olup olmadığı noktasında belirsizlik söz konusudur (OTWF 1991: s. 746).

Eski Türkçe:ç (Orh. ç = Uyg.ç= Kar. çınaru)

U II : äzüġ söġütñüġ butıġı tapa titrüçınqaru körüp büdiyü qolın sala (Müller, 1912: s. 24).

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçesi:ç

5. çındar- “incelemek” (Yüce, 2014: s. 111).

Kelimenin kökeni konusunda EDPT (1972), VEW (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Eylemin *çın* “gerçek, hakikî, doğru” anlamı ile ilişkili olduğu açık olsa da isme gelen ek belirsizdir. Bu eylem, *çın+da-r-* şeklinde kökenbilgisel açılıma sahiptir. Bu sözcüğü, yaşanan coğrafya üzerinde etkin olan Moğol tesiri ile açıklamaya çalışırsak, Moğolcada *+dAr-* şeklinde isimden fiil yapan ek bulunmayıp Türkçe ile ortaklaşan *+da-/de-* (Kartallıoğlu, 2010: 56) eki söz konusudur. Sözcüğün Moğolca açısından da aynı şekilde *çın+da-r-* şeklinde bölüneceği görülmektedir.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. ç)

Orta Türkçe

ME 172/6: yahşî sordı andın, uşadı **çındardı** andın (Yüce, 2014: s. 67).

Batı Türkçesi:ç

6. çındarış- “iyice hesap edilmek”(Yüce, 2014: s. 111).

Kelimenin kökeni konusunda EDPT (1972), VEW (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Eylemin *çındar-* fiilinden türediği görülmektedir. Bizce bu eylem, *çın+da-r-(ı)ş-* biçiminden oluşmaktadır.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. ç)

Orta Türkçe

ME 113/8: yinçgelik kılıştı anıng birle sağış içinde, sağışda **çındarış**(dı) anıng birle (Yüce, 2014: s. 54).

Batı Türkçesi:ç

7. çındaru“iyice, adamakıllı, dikkatle” (Yüce, 2014: s. 111).

M. Erdal’ın *petrifiedconverbs* olarak belirttiği gruba, *çındaru* ismini ekleyebiliriz. Sözcük, *çındar-* fiili üzerine gelen ünlülü zarf-fiil eki, sonucu kalıplaşarak zarf görevinde kullanılmaktadır. Zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile oluşan bu eylemin kökeni üzerine EDPT (1972), VEW (1969) ve OTWF (1991) gibi etimolojik kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Bizce bu eylem, *çın+da-r-* biçiminden oluşmaktadır.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. ç)

Orta Türkçe

ME 78/1: yahşı sordı andın, **çındaru** uşadı anı (Yüce, 2014: s. 45).

Batı Türkçesi:ç

8. çındır- “zannetmek” (Özyetgin, 2001: s. 435).

Sözcüğün etimolojisi üzerine EDPT (1972), VEW (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Eylemin *çın* isminden türediği açıktır. Ancak kökün belirginliğine rağmen eylemin hangi eklerle oluştuğu sorusu belirsiz olsa da olası görünüm, *çın+da-r>çındar->çındır-* şeklinde düşünülebilir.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. ç)

Orta Türkçe

V nüshasında böyle geçen fiil, D nüshasında *çınradı* okutacak şekilde yazılmıştır. Kelime sözcükte, *çınkar-* fiilinin hemen arkasından gelmektedir. Sözlükteki diğer *çındar-* ve *çınkar-* fiilleri ile köktaş olabilir. Kİ dışında tarihî ve modern sahada tanıklanamamıştır (Özyetgin, 2001: s. 435).

Batı Türkçe:ç

9. çınık- “gerçekleşmek” (DLT Dizin 2013: s. 150).

Clauson’a göre eylem, *çın* isminden türemiştir. Bu sözcük, bugün Kırgızcada *çınık-*, ve Kazakçada *şınık-* şeklinde görülmektedir. Sözcük, Karahanlı Türkçesinde *sö:z çınıktı* “söz gerçekleşti” örneğiyle tanıklanmaktadır (EDPT 1972: s. 425). Erdal, eylemin *+(X)k-* eki ile oluştuğunu belirtmektedir (OTWF 1991: s. 493).

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. çınık-)

DLT C II: söz *çınıktı*= söz gerçekleşti (DLT C II 2013: s. 117).

Orta Türkçe

CC 69a/22: yeti otda**çınığ** ıpmatellerni barça açğan (Argunşah ve Güner 2015: s. 289).

Sözcük, *çınık-* şeklindedir. Eklenmede iki ünlü arasında kalan ötümsüz /ç/ sesinin ötümlüleştiği görülmektedir (*çınık-ı-p>çınığ-ı-p*).

Batı Türkçesi:ç

10. çınla- “tahkik etmek, gerçekleştğini araştırmak” (DLT Dizin 2013: s. 150).

Clauson’a göre sözcük, *çın* isminden türeyip “doğru konuşmak, uygun davranmak” anlamlarında kullanılmaktadır (EDPT 1972: s. 426). Eylem, +*la*- isimden fiil yapan ek ile ortaya çıkmıştır (OTWF 1991: s. 429).

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. çınla-)

DLT C III: ol ışığçınladı “O işi tahkik etti” (DLT C III 2013: s. 296).

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçe:ç

11. çınlat- “gerçekleştirmek, tasdik ettirmek” (DLT Dizin 2013: s. 150).

Clauson’a göre sözcük, *çınla*- eyleminden türeyerek DLT’de *ol anıñ ışın çınlattı* “O, işini gerçekleştirdi” örneğinde görülmektedir (EDPT 1972: s. 426). Sözcüğün Clauson tarafından belirtilmeyen morfolojik açılımını *çın+la-t*- şeklinde verebiliriz.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. çınlat-)

DLT C II: ol anıñ ışın çınlattı “O, onun işini gerçekletti” (DLT C II 2013: s. 345).

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçe:ç

12. çınlık “gerçek, doğru”

Sözcüğün etimolojisi üzerine EDPT (1972), VEWT (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Sözcük, isimden isim yapan soyut ve somut isimler türeten +*lXk* eki ile oluşmuştur.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. çınlık)

KB 2436:uluğhacibartuğ bütün çın kerek/bu **çınlık** bile keğ bütün din kerek (Arat, 2007: s. 257).

Orta Türkçe

MK 84a-10: anga **çınlık** zıveri besdür (Kargı Ölmez, 1993: s. 279).

Batı Türkçesi:ç

13. çınlayu “gerçek olarak” (Özönder 1998: s. 142).

Sözcüğün etimolojisi üzerine EDPT (1972), VEWT (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Kelime, isimden zarf yapan +/AyUeinin kalıplaşması sonucu oluşmuştur.

Eski Türkçe: çınlayu (Orh. ç = Uyg. çınlayu = Kar. ç)

Abid. 101a/5: yana itigsiz nom-l(a)r-ıg bolmaz üçün **çınl(a)yu** körkitgeli... (Özönder, 1998: s. 34).

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçesi:ç

14. çınok “şüphesiz, muhakkak ki” (Ata, 2013: s. 314).

Sözcüğün etimolojisi üzerine EDPT (1972), VEWT (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. İfade *çın* ve pekiştirme edatı *ok* sözcüklerinden oluşmaktadır.

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. ç= Kar. çınok)

KT 37/50=16: çın-ok törüttimiz âdemini, bilür-miz ne tüşürür anga... (Ata, 2013: s. 141).

Orta Türkçe

KE 81v147:çın ok Zelîhâ Yûsufğa oğradı (Ata, 1997: s. 113).

Batı Türkçesi:ç

15. çınsız “gerçek olmayan” (Özönder, 1998: s. 142).

Sözcüğün etimolojisi üzerine EDPT (1972), VEWT (1969) ve OTWF (1991) gibi kaynaklarda değerlendirmeler söz konusu değildir. Kelime, yoksunluk belirten +sXz eki ile oluşmuştur.

Eski Türkçe: çınsız (Orh. ç = Uyg. çınsız = Kar.ç)

Abid. 121b/11: ...basutçı-sı eksüknomnung töz-i **çınsız** töz-lügerür (Özönder, 1998: s. 59).

AY 364/20: yivli teg... **çınsız y(a)rpsız b(e)lgürer...** (Özönder, 1998: s. 216).

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçesi:ç

16. çinu- “aramak, araştırmak”

M. Erdal sözcüğün bağlam gereği, “doğruluk” üzerine kurgulandığını belirtip kelimenin “bir doğruyu sürekli aramak” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Sözcük, HT IV 1709 ve BT I B (175)= D (93)’te *çinu-y-u* olarak tanıklanmaktadır (OTWF 1991: s. 475).

Eski Türkçe: ç (Orh. ç = Uyg. çinu = Kar. çınok)

Orta Türkçe:ç

Batı Türkçesi:ç

2. “Çın” Sözcüğü Özelinde Dinî Yabancı Terimlere Karşılık Vermede Kullanılan Yöntem: İkilemeler

Türk dilinin özellikle dinî söz varlığının sahip olduğu gelişkinliğini gösteren dönem, Eski Uygur Türkçesi dönemidir. Bu dönem içerisinde Manihaizm ve Budizm gibi dinleri çeşitli kültür dairesi içerisinde tecrübe eden Uygurlar, bu öğretilere sahip halklarla temasa geçerek bu dinlere dair temel kavramları ve öğretileri kendi dillerine aktarmışlardır. Çince ve Sanskritçe gibi kaynak dillere dayanan Budizm temelinde en az iki dilli Uygurlu rahipler, Budizme ait kavramları ya Türkçeleştirmiştir ya da bu kavramların Türkçe karşılığını halka bildiği dille basitçe anlatma yolunu tercih ederek Budizmin Uygur Türkleri arasında anlaşılmasını sağlamıştır.

Türkçenin dinî terminolojisinin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Eski Uygur Türkçesi döneminde geliştirilen söz varlığı, Türklerin İslamiyetle tanıştığı ve devlet dini olarak kabul edildiği dönemde dahi tercih edilen bir söz varlığı olmuştur. Karahanlı Türklerinin özellikle Erken Orta Çağ İslamiyetini anlama ve anlatma adına metafizik gelişkinliğe sahip Eski Uygur Türkçesine ait söz varlığını kullanmaları, zikredilen dilin gelişkinliğini ve metafizik yönünü bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Türkçenin dinî terminolojisi üzerine birçok araştırmanın yapıldığı ve söz varlığını tespit etme açısından başarıya ulaşıldığı kesindir. Ancak, Türk dilinin dinî söz varlığının oluşumu ve kavramlara verilen Türkçe karşılıklara değinen kaynak sayısı çok azdır. Türkçenin dinî terminolojisinin oluşum yollarını anlatan en yetkin açıklama Semih Tezcan tarafından yapılmıştır. Tezcan, Eski Uygur Türkçesine ait dinî terminolojiyle ilgili görüşlerini *Eski Türk Çağında Filoloji ve Türkçecilik Çabaları* başlığıyla vermektedir (Tezcan, 2001: s. 315). Tezcan’a

göre, Uygur döneminde Türkçeye aktarılan Maniheizt ve Budist terimlere yönelik rahiplerin izlediği yol şu şekildedir: (Tezcan, 2001: s. 315-316). 1. Yabancı dillerden alınan dinî terimler olduğu gibi bırakılmamıştır. Terimlerin yabancı dilde olduğu gibi bırakılması, bu dinlerin halk arasında anlaşılmasını ve yaygınlaşmasını engellediği düşünülmüştür. Bu doğrultuda, yabancı dillerden alınan terimler, kimi zaman genel dilde bulunan ve (*Şamanlık, Tengricilik*) gibi eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı olan sözcüklerle aktarılmıştır. 2. Yabancı dillerden alınan kimi terimler ise, yabancı dildeki (Sanskrit, Toharca, Çince, Sogutça vb.) biçimiyle alınmış fakat yanına Türkçe çevirisi de katılmıştır (Örn. *tsuyirünçü* “günah” <*tsuy*←**Çin.**), *dyansakinç* “istiğrak, derin düşünce” <*dyan*←**Skr.**). Tezcan’ın belirttiği bu görüşler doğrultusunda *çın* sözcüğü özelinde, **Çin.** *chên* şeklinde dilimize giren bu kelimenin aynı anlamlı Türkçe biçimiyle yan yana kullanıldığı ve yaygınlık kazandığı Türk dilinin tarihî metinlerinden hareketle, tespit edebildiğimiz 16 madde başıyla görülmektedir. Bu doğrultuda yakın-eş anlamlılık dairesinde yabancı dillere ait kavramların Türkçe sözcükler ile kullanılıp Türkçeleşmesi ve eş değeri konumundaki sözcükten daha fazla kullanım sıklığına sahip olması, uygulanan dil politikasının başarısını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Tarihî Türk lehçeleri yoluyla taradığımız *çın* sözcüğü özelinde, Türkçede dinî terim oluşturma ve yabancı kavramlara karşılık vermede kullanılan yöntemlerden birinin de *ikilemeler* olduğunu söyleyebiliriz. İkilemeler, en yaygın görüşle, aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan söz grubudur (Korkmaz, 2010: s. 123).

Türkçenin dinî terminolojisi üzerine katkısı olan ikilemelerin söz yapımı noktasında işlevlerine dair değerlendirmelerden biri de Osman Fikri Sertkaya tarafından yapılmıştır. Sertkaya, Eski Türkçe ikilemelerin yapısını *Maytrisimit* bağlamında ele aldığı çalışmasında ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde gördüğümüz, *çın kertü* ifadesi temelinde genel bir değerlendirme yapmaktadır. Sertkaya’ya göre, *çın kertü* gibi ikilemelerde sıralama “İlk unsur yabancı ikinci unsur Türkçe ikilemeler” şeklindedir. Sertkaya’ya göre bu sıralama, “Eski Türkçe devresinde çok kullanılan bir ikileme türüdür. Umumiyetle başka bir dilden tercüme edilen metinlerdeki yabancı asıllı kelimeleri açıklamak için bu yabancı kelimelerden sonra Türkçe karşılıklarının veya Türkçede o kelimeye en yakın olan karşılığının kullanılması ile yapılmıştır.” (Sertkaya, 1982-1983: s. 266-267).

Şinasi Tekin, Osman Fikri Sertkaya'nın dile getirdiği bu durumu Türkçeye özgü sayıp eş anlamlı kelimeleri yan yana kullanmanın gerekliliğini dile getirerek "Türkler yerleşik hayata geçmeye başladıklarında karşılaştıkları şehir medeniyetlerini dillerinde ifade edebilmeleri için uzun süre sözlü eğitimden geçmişlerdir. İki dilli vaizlerin, halkın şimdiye kadar duymadığı bilmediği kavramları onların anlayabileceği şekle sokmakta ne kadar büyük sıkıntılar çekmiş olduklarını tasavvur etmek güç değildir." (Tekin, 2001: s. 106-107) açıklamasını yapmaktadır.

Meltem Can, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler* başlıklı teziyle ikilemelerin oluşumlarını modern dilbilim yöntemleri ile geliştirerek ikilemelerin ortaya çıkışındaki faktörlere değinmektedir. Can'a göre, ikileme oluşumunu etkileyen faktörlerden biri de din ve kültür değişimidir. Benimsenen yeni dinle birlikte bu dine ait yeni kelime ve kavramlar da dile girmeye başlar. Uygur döneminde kabul edilen yeni dinlerle birlikte birçok yabancı kelimeyle karşılaşılır. Din adamları bu dinlere ait yabancı kavram ve kelimeleri bu kelimelerle eş ya da yakın anlamdaki bilinen kelimelerle birlikte kullanarak hem bilinmeyen hem de yeni dinin öğretilerini kişiye daha iyi öğretmeyi amaçlamaktadır (Can, 2010: s. 62-63). Görüldüğü üzere, Eski Uygur Türkçesi dönemi dinî terminolojide etkili olan yöntemlerden biri de ikilemeler yoluyla terimler geliştirmektir. Bahsettiğimiz bu durumu, iki farklı dinî anlayışa sahip Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinleri yoluyla gösterebiliriz. Bu metinlerde tanıklanan ikileme çiftlerinde *çın* sözcüğüne dinî bir misyonun yüklendiği eş ya da yakın anlamlı sözcükler yoluyla görülmektedir.

Budist Metinler

İlgili tanıklar, Arat (1972: s. 71-73) ve Ölmez (2017: s. 260) yayınlarından elde edilmiştir.

çın kertü "gerçek, hakikî"= **Çin**. 真實zhenshi, 如是rushi

çın kertü ezüksüz "gerçek, yalansız"= **Çin**. 真實zhenshi

çın köni "gerçek ve doğru"

çın yarp (törö) "gerçek, hakikî öğretisi"

çınısız yarpı "yalan"

çın kirtü töz tıp "hakikî esas"

çın kirtü yig baştınkı "hakikî ve en üstün esas"

çınşu tigme ertükteg töz "çınşu denilen olduğu-gibi esas"

çınşu tigme ertükteg kirtü töz “çınşu denilen olduğu-gibi hakikî esas”
çınşu tigme ertükteg çın kirtü töz “çınşu denilen olduğu-gibi hakikî esas”

İslamî Metinler

köni çın bütün... “gerçek, dürüst ...” (Arat, 2007: s. 104).

çınköni “doğru” (Ata, 2013: s. 314).

çın bütün “gerçek, samimi” (Ata, 2013, s. 314).

Eski Uygur Türkçesi ile beraber Türk dilinde kullanılmaya başlayan *çın* sözcüğü, Eski Türkçeden itibaren sıklıkla kullanılmaya başlanıp dilde tutunmuştur. Sözcüğün dilde tutunmasının göstergelerinden biri de, ikileme olarak kullanımının Karahanlı Türkçesi ile azalmaya hatta sonraki dönemlerde sona erip tek başına kullanılması ile görülmektedir.

3. Dinî Bir Terim olarak “çın” Sözcüğü

3.1. Budizmde “çın” Sözcüğünün Dinî Yönü

Uyg. *çın*= Skr. *tathâtâ*~*satya*=Çin. 如如 *zhēnrú*~ 娑底也 *suōdīyě*

R. R. Arat, “Uygurlarda İstılahlara Dair” yazısında *çın* sözcüğü temelinde kelimenin yakın eş anlamlılık dairesinde *kertü* kelimesi ile kurduğu dinî misyona değinmiştir. Arat, *kertü* ile sözcüğü ile beraber kullanılan “gerçek, hakikat” anlamlı Budist terimleri şu şekilde sıralamaktadır (Arat, 1972: s. 71-73).

çın kirtü töz tüp “hakikî esas”

çın kirtü yig baştınkı “hakikî ve en üstün esas”

çınşu tigme ertükteg töz “çınşu denilen olduğu-gibi esas”

çınşu tigme ertükteg kirtü töz “çınşu denilen olduğu-gibi hakikî esas”

çınşu tigme ertükteg çın kirtü töz “çınşu denilen olduğu-gibi hakikî esas”

Reşit Rahmeti Arat bu terimler özelinde Budizm içerisinde önem arz eden “hakikat” kavramının felsefî yönüne değinmektedir. Arat terim için “vak’alar âlemi aldatıcı olan bir varlık olduğu için, varlığın haricinde bulunması lâzım gelen mutlak hakikatin de bu şuurun haricinde bulunması lâzımdır. Burkancılardata *tathâtâ* sözü ile ifade edilmiş olan bu mefhum, ebedî ve hiçbir suretle değişmeyen, mutlak bir özdür, *tathâtâ*, bilginin formel bir kanunu değil, bizzat hakikatin mahiyetidir. Bu ideal hakikat bizim mahdut bilgi vasıtalarımızla idrâk edilemez. O, vak’alar âleminin haricinde olup, aynı zamanda sayısız

sıfatların ve onlarla birlikte bütün bu varlığın esas ve temelini teşkil eder. Bu mutlak hakikat, muayyen bir mevcudiyete bağlı olan bir varlık değil, bir ruh yahut şuur olarak tanınır.” açıklamasını yapmıştır. Arat’ın zikrettiği *tathâtâterimine* değinirsek, kavram **Çin**. 真如・如如 *zhēnrú* şeklinde olup “gerçek, hakikat” anlamına gelmektedir. Terim, **Skr.** ve **Pali** dilinde *tathâtâ* biçimiyle görülüp **Jap.** *shinnyo* ya da *nyonyo* olarak tanıklanmaktadır. Kavram, “böylelik, temel esas, doğru ya da gerçek” anlamına gelmektedir. Terim, *Mahāyāna* felsefesinde temel bir kavramdır ve tüm fenomenlerin gerçek doğası veya olayların orijinal hali olarak yorumlanır. Bu anlayışta Buda, her şeyi olduğu gibi gözlemleyen ve her şeyin gerçek doğasını algılayan biri olarak kabul edilir (Gakkai 2002, *tathâtâ* maddesi). Budizmde merkezi bir kavram niteliği taşıyan terim, herhangi bir anda gerçekliğin hakikî doğasını anlamayı ve idrak etmeyi çağrıştırmaktadır. Bu kavram daha felsefik anlamla, “Hiçbir an tam olarak aynı olmadığı ve her biri "iyi" veya "kötü" olarak düşünülüp düşünülmediği için, kesin zamanda meydana gelen her şeyin ne olduğu anlaşılmaktadır” şeklinde ifade edilmektedir (ChineseBuddhistEncyclopedia, *tathâtâ* maddesi).

3. 2. İslamî Türkçe Metinlerde “çın” Sözcüğünün Dinî Yönü

Tü. *çın*= **Ar.** *ḥaqq*=**Far.** *rāst*

Manihaizm ve Budizm gibi öğretilerle dinî bir anlayış ve kültür geliştiren Türkler, İslam dininin kabulüyle bambaşka bir kültür dairesi içerisine girmişlerdir. İslam dinini benimseme ve yaşama adına halka anlayacakları şekilde bir anlatım tarzı arayışı içerisinde olan Türkler, eski dinlerin ürünü olan Budist terimleri, erken dönem İslamî metinlerinde kullanılmaktadır. Türk dilinin metafizik yönünün gelişkinliğini gösteren bu terimler, aynı bağlam içerisinde İslam dininin kavramları için kullanılmıştır. İslam dini açısından önem arz eden “gerçek, hakikat”² gibi terimler için Türkçe metinlerde *çın*, *kertü*, *köni* ve **Ar.** *hakikat* gibi kelimeler kullanılmıştır. **Ar.** *hakikat* sözcüğü, “gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek” gibi anlamlara gelen *ḥaqq* kökünden türetilmiştir. Bir mantık terimi olarak hakikat (el-hakikatü’l-akliyye) düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygunluğunu ifade eder. Nitekim aynı mantikî anlayışla

² “Gerçek, hakikat” anlamı *kertü* sözcüğü ve türevleri için güncel bir çalışma Hasan İsi tarafından yapılmıştır. İsi, bu kavramlar için “gerçek ve hakikat; başlangıçtan günümüze değin felsefede üzerinde en hararetli tartışmaların yaşandığı, kavramlar arasında ayrımların net bir şekilde yapılamadığı sözcüklerdir. “Hakikat” ve “gerçek” kavramları, “gerçek, hakikat ve doğru” anlamını veren eş anlamlı yapılar gibi dursa da bu ifadeler arasında felsefî ve dilbilimsel ayrımların olduğu bilinmektedir. Asırlardır “gerçek” ve “hakikat” sözcüklerinin aynı anlama sahip ifadeler olarak görülmesi ve yakın eş anlamlılık içerisinde değerlendirilmesi, bu sözcükler arasındaki ayrımın zorluğunu göstermektedir.” açıklamasını yapmaktadır (İsi, 2015: s. 181).

hak terimi de “bir önermede hükmün gerçekle örtüşmesi” şeklinde tarif edilmiştir. Genellikle bir şey hakkında sorulan “nedir?” sorusunun cevabı o şeyin hakikatini ve dolayısıyla tanımını ifade eder. İslâm felsefe tarihinde hakikat daha ziyade ontolojik bir kavram olarak ele alınmıştır. Bu açıdan Fârâbî “şeyin hakikati”ni “bir şeyin kendine özgü varlığı” diye açıklar. Benzer bir yaklaşım, hakikat konusuna ilk defa metafiziğinde önemli bir yer veren İbnSînâ’da da görülür. Ona göre her şeyin bir hakikati vardır ve o şey bu hakikatle kendi kendisi olur. Bu anlamda hakikat filozofun “özel varlık” (el-vücûdü’l-hâs) diye adlandırdığı ve “somut varlık” ile (el-vücûdü’l-isbâtî) karıştırılmaması hususunda uyarıda bulunduğu şeydir. Klasik kelâm kitaplarında bilgi problemi işlenirken başlıca üç sofist akım (sûfestâiyye) tarafından ileri sürülen eşyanın hiçbir hakikat değeri taşımadığı veya taşıya bile bunun bilinemeyeceği veya her şeyin ferdî kanaatlere göre değişen farklı hakikatlere sahip olduğu, böylece sabit hakikatlerin bulunmadığı şeklindeki görüşler kesin olarak reddedilmiş; eşyanın objektif hakikatlere sahip olduğu, bir şeyin zihindeki bilgisiyle objenin hakikati arasında tam bir uygunluk bulunduğu genel bir ilke olarak benimsenmiş ve bu ilke, “Eşyanın hakikatleri sabittir” şeklindeki kategorik hükümle ifade edilmiştir. Bu münasebetle bilgi yanlışlarının varlığı kabul edilmekle birlikte bunların objektif hakikatin yokluğundan, izâfilîğinden veya kavranamaz olmasından, dolayısıyla bilginin imkânsızlığından değil duyu ve algı yanılgıları veya bilgi araçlarının eksik ve kusurlu olması gibi ârizî sebeplerden kaynaklandığı da belirtilmiştir (İslâm Ansiklopedisi, hakikat maddesi). Bu felsefî açıklamaları daha basit bir dille ve örnekle özetlersek; hakikat, eşyanın yahut hâdiselerin iç yüzü mânâsında da kullanılır. Hastalık bir hâdisedir. Onun suretini hastanın perişan halinde görür gibi oluruz. Mahiyeti, sıhhatin bozulmasıyla ortaya çıkan arızalı hayattır. Hakikati, yani iç yüzü ise, insanlar için bir imtihan aracı olması, sabredenlerin derecelerini artırması ve günahlara kefaret olmasıdır (Sorularlailslamiyet, hakikat maddesi, 2019).

SONUÇ

1. Bu çalışma, Türkçenin dinî terminolojisi içerisinde yer alan *çın* sözcüğü ve türevlerinin Budist ve İslâmî dönemde sahip olduğu kavramsal değeri ortaya koyma amacından doğmuştur. Bu doğrultuda kelimenin ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yazılı olarak ortaya çıktığı tespit edilerek sözcüğün muhtemelen iki dilli Uygur rahipleri tarafından Türkçeye aktarıldığı gösterilmiştir.

2. İki dilli Uygur rahipleri tarafından **Çin**. *chên* kelimesinden Türkçeye aktarılan bu sözcük, halka sahip olunan dinî anlayışı yansıtmaya adanmış ve da

yakın anlamalı *kertü* ya da *köni* sözcüğü ile bir arada kullanılarak dilde yaygınlık göstermiştir.

3. “Gerçek, doğru, hakikat” anlamlarında kullanılan bu sözcük ve türevleri, dönem metinleri içerisinde en çok Eski Uygur Türkçesinin Budist eserlerinde kullanım sıklığına ulaşmıştır.

4. Budizm temelli dinî öğretiyi anlatmada işlevsel bir değere sahip olan bu terim, aynı değeri İslamî Türkçe metinlerde de sürdürmüştür. Budist metinler içerisinde aynı anlamalı *kertü* ve *köni* sözcükleri ile yan yana kullanılan *çın* sözcüğü, dinî değerini İslamî metinlerde de sürdürerek isim ve fiil türleri açısından türevsel çeşitliliğe ulaşmıştır.

5. Tarihsel süreç içerisinde ikileme olarak Eski Uygur Türkçesinde kullanılan bu sözcük, İslamî Türkçe metinlerin ilk dönemi olan Karahanlı döneminde de bu işlevini sürdürmüştür. Çinceye aktarılan bu kavramın müstakil kullanımı ise, Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmüştür. Bu da sözcüğün ikileme yardımıyla dile tanıtılıp devamında kavramın Türk diline yerleşmesini sağlamıştır.

6. Türkçenin dinî terminolojisi içerisinde terim oluşturma yöntemlerinden biri olarak gördüğümüz ikilemeler konusu ve bu kavramın dinî terimlere katkısı yönü “Çın” Sözcüğü Özelinde Dinî Yabancı Terimlere Karşılık Vermede Kullanılan Yöntem: İkilemeler başlığıyla ele alınıp değerlendirilerek ikilemelerin dinî terim oluşturmada bir yöntem olduğu tanıklarla gösterilmiştir.

7. *çın* sözcüğü özelinde hem Budist hem de İslamî terminolojisi içerisinde ikilemeler yoluyla terimin Sanskritçe, Çince ve Arapça terimlere karşılık geldiği görülmüştür.

KISALTMALAR

Abid.	Üç İtigsizler.
AL	AbuşkaLugati.
AY	AltunYaruk.
Bk.	Bakınız.
C	Cilt.
CC	CodexCumanicus.
Çin.	Çince.
DLT	DivanüLûgat-it-Türk.
EDPT	An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish.
Far.	Farsça

Tarihî Türk Lehçelerinde “Çım” Sözcüğü ve Türevleri

Jap.	Japonca.
Kar.	Karahanlı Türkçesi.
KB	Kutadgu Bilig.
KE	Ḳısasü'l-Enbiyā.
Kİ	Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak.
KT	Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi.
ME	Mukaddimetü'l-Edeb.
MK	Mahbûbu'l-Kulûb.
Orh.	Orhon Türkçesi.
OTWF	OldTurkic Word Formation I-II.
s.	Sayfa.
Skr.	Sanskritçe.
SN	Süheyl ü Nevbahār.
SSL	Şeyh Süleyman Lugati.
TT	Türkische Turfan Texte.
U II	Uigurica II.
Uyg.	Uygur Türkçesi.
vb.	ve benzeri.
vd.	ve diğerleri.
VEWT	VersuchEinesEtymologischenWörterbuchsDer Türksprachen

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Arat, R. R. (1972). Uygurlarda ıstıhlara dair. *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 56-81.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Argunşah, M. ve Galip Güner (2015). *CodexCumanicus*. Kesit yayınları.
- Ata, A. (1997). *Ḳısasü'l-Enbiyā I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (1997). *Ḳısasü'l-Enbiyā II Dizin*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin). Türk Dil Kurumu yayınları.
- Atalay, B. (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri I-II-III)*. Türk Dil Kurumu yayınları.

- Atalay, B. (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi.
- Chinese Buddhist Encyclopedia*, <http://www.chinabuddhismencyclopedia.com>, 12.06.2019.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. At The Clarendon Press.
- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd bin Ahmed. Süheyl ü Nev-bahâr*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formations I-II*. Otto Harrassowitz.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka Lugati*. Basılmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi.
- İsi, H. (2015). “Gerçek” ve “Hakikat” Sözcükleri Üzerine Felsefi ve Dilbilimsel İnceleme”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 181-196.
- İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/>, 12.06.2019.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbû'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Basılmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş-Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Müller, F.W.K. (1912). *Uigurica II*. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.
- Nichiren Buddhism Library*, <https://www.nichirenlibrary.org>, 12.06.2019
- Özönder, S. B. (1998). *Üç İtigsizler: Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk: Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. KÖKSAV.

- Resenen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Suomalais-UgrilainenSevra.
- Sertkaya, O. F. (1982-1983). Maitrisimit Nom Bitig. *TDAY-Belleten*. 253-271.
- Sorularla İslamiyet*, <https://sorularlaislamiyet.com>, 12.06.2019.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. Simurg yayınları.
- Tezcan, S. (2001). En eski türk dili ve yazını. *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 271-323.
- Toparlı, R., vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Yüce, N. (2014). *Hvarizm Türkçesi Tercümelî Şuster Nüshası: Mukaddimetü'lEdeb*. Türk Dil Kurumu yayınları.